

История

УДК 930(476+477):282

Палеміка М. Сматрыцкага як вызначэнне канфесійных супярэчнасцей у Рэчы Паспалітай

А.Я. БАРСУК

М. Сматрыцкі адлюстроўвае ўмовы міжканфесійнай барацьбы, вызначае грамадскія і сацыяльна-палітычныя супярэчнасці ў Рэчы Паспалітай і магчымыя шляхі іх вырашэння. Яго творчасць падзяляецца на праваслаўны і уніяцкі перыяды. М. Сматрыцкі спачатку абараняе старажытныя прывілеі праваслаўных і свабоду веравызнання як шлях захавання сацыяльнай стабільнасці і дзяржаўнай незалежнасці. М. Сматрыцкі-ўніят – прыхільнік ідэі царкоўнай еднасці і аўтакефаліі ўніяцкай царквы, вызначэння паўнамоцтваў улады.

Ключавыя словы: рэлігійна-палемічная літаратура, М. Сматрыцкі, праваслаўе, уніяцтва, канфесійныя супярэчнасці.

The works of M. Smotrisky are considered. M. Smotrisky shows conditions of interfaith opposition, defines public and socio-political contradictions in the Polish-Lithuanian Commonwealth and possible ways of their decision. His creative work is divided into the orthodox and Uniate periods. M. Smotrisky at first supports birth rights of Orthodox Christians and freedom of religion as a way of preserving social stability and state independence. As a Uniate, M. Smotrisky supports the idea of church unity and autocephaly of Uniate church and that of defining authority of power.

Keywords: religious polemical literature, M. Smotrisky, Orthodoxy, Uniate Church, religious contradictions.

Міжканфесійнае супрацьстаянне ў Рэчы Паспалітай знайшло адлюстраванне ў рэлігійнай палеміцы, якая разгарнулася ў Рэчы Паспалітай у сувязі з Рэфармацыяй, Контррэфармацыяй і пашырэннем уніяцтва. Палемічныя творы дазваляюць вызначыць як багаслоўскія і ідэалагічныя спрэчкі, царкоўна-рэлігійныя супярэчнасці каталікоў, пратэстантаў, праваслаўных і ўніятаў, так і акрэсліць не толькі гістарычныя ўмовы прыняцця міжканфесійнай уніі, вынікі рэалізацыі рашэнняў Берасцейскага царкоўнага Сабора, але і паказаць сацыяльна-палітычныя і нацыянальныя вытокі канфесійных супярэчнасцей. Аўтары разглядалі тэалагічныя праблемы ў сувязі з палітычнымі, сацыяльнымі і гнэсалагічнымі праблемамі. Даследаванне рэлігійнай палемікі дазваляе вызначыць асноўныя грамадскія і сацыяльна-палітычныя супярэчнасці ў дзяржаве.

У пачатку XVII ст. найбольшыя памеры набывае публіцыстыка прыхільнікаў і праціўнікаў уніяцтва. Вядучае месца сярод палемістаў займаў Мялецкі Сматрыцкі, аўтар шматлікіх антыўніяцкіх і ўніяцкіх твораў, жыццё і дзейнасць якога таксама з'яўляецца адбіткам гістарычных абставін і грамадскіх супярэчнасцей у Рэчы Паспалітай.

Будучы вядомы публіцыст нарадзіўся на Украіне, вучыўся спачатку ў Астрожскай гімназіі, затым у Віленскай езуіцкай Акадэміі, наведваў лекцыі ў Нюрнбергскім, Лейпцыгскім і Вітэнбергскім універсітэтах. Пазней уступіў у Віленскае праваслаўнае брацтва, у 1617 г. стаў манахам Святадухава манастыра ў Вільні, у 1620 г. – архіепіскапам Полацкім, а ў 1628 г. з'явіліся яго ўніяцкія творы «Пратэстацыя» (1628), «Паранезіс» (1629), «Экзатэзіс» (1629) і інш.

М. Сматрыцкаму належыць выдатны помнік палемічнай літаратуры пачатку XVII ст. – «Трэнас (Фрынас), або Плач Усходняй царквы» (1610). Ён канстатаваў пад псеўданімам Тэафіл Арталог (Багалюб Златавуст) ад імя маці-царквы ў алегарычнай форме той факт, што ў выніку крызісу царквы і наступу Контррэфармацыі большасць радавітай беларускай і частка ўкраінскай магнатэрыі пакінула праваслаўе: «Дзе зараз той вельмі каштоўны каменьчык-карбункул, бліскучы, як свет, які насіў у сваёй кароне паміж іншымі перламі, як

сонца паміж зорамі, – дом князёў Астрожскіх, які вылучаўся сярод іншых бляскам святла сваёй старажытнай веры? Дзе і іншыя дарагія і вельмі каштоўныя каменні той самай кароны, слаўныя дамы рускіх князёў, неацэнныя сафіры, надзвычай каштоўныя даяменты: князі Слуцкія, Заслаўскія, Збаражскія, Вішнявецкія, Сангушкі, Чартарыйскія, Пронскія, Ружынскія, Саламярэцкія, Галаўчынскія, Крошынскія, Масальскія, Горскія, Сакалінскія, Лукомскія, Пузаны і іншыя многія... Дзе і другія вельмі каштоўныя мае скарбы, радавітыя, паўтараю, слаўныя, высакадумныя і даўно па ўсяму свету праслаўленыя добрай славай, магутнасцю і мужнасцю народа рускага дамы: Хадкевічаў, Глебавічаў, Кішак, Сапег, Дарагастайскіх, Войнаў, Валовічаў, Зяновічаў, Пацаў, Халецкіх, Тышкевічаў, Корсакаў, Храбтовічаў, Трызнаў, Гарнастайскіх, Бокіх, Мышкаў, Гойскіх, Сямашак, Гулевічаў, Ярмалінскіх, Чалганскіх, Каліноўскіх, Кірдыяў, Загароўскіх, Мялешкаў, Богавіцінаў, Паўловічаў, Сасноўскіх, Скумных, Пацеяў і іншых» [1, с. 268–269].

Аўтар выступаў супраць вяршэнства папы рымскага, параўноўваў яго ўладу з турэцкай тыраніяй: «Турчын у свецкай палітыцы, а папез у царкве Божай тыран. Турчын у Азіі толькі, а папез усяго свету Кесарам над Кесарамі і Панам над Панамі быць хоча». Ён сцвярджаў, што зберагчы «душу вольную» лягчэй у турэцкай няволі, чым пад уладай папы. Менавіта гэты тэзіс быў падставай для абвінавачванняў праваслаўных у сувязях з Турцыяй і Масквой. П. Скарга ў творы «Перасцярога на Трэны і Лямант Тэафіла Арталого» адзначаў: «...асабліва цяпер, калі наш богабязнны кароль ваюе з Масквой, ...яна з-за чытання тых кніг будзе больш упартай, баючыся ўшчамлення свайго грэчаскага набажэнства» [2, с. 63].

«Плач усяленскай усходняй царквы» выклікаў вострую занепакоенасць кіроўных колаў: «Кожнае слова – ёсць жорсткая рана, кожная думка – смяротная атрута для уніі і папства, а таму не адны схізматыкі, але і ерэтыкі-пратэстанты з радасцю набывалі і перачытвалі гэтую кнігу. Іншыя захоўвалі яе нібы скарб і завяшчалі сваім дзецям як каштоўнейшую спадчыну; а з праваслаўнага духавенства некаторыя лічылі твор Сматрыцкага роўным з творам святых айцоў і гатовыя былі праліць за яго кроў» [2, с. 63]. Жыгімонт Ваза загадаў знішчыць тыраж выдання, друкарню зачыніць, а яе кіраўніка, Лявонція Карповіча, зняволіць.

Новая хваля палемікі распачалася з публікацыі Мялеціем Сматрыцкім 5 красавіка 1621 г. працы «Верыфікацыя нявіннасці» ў сувязі з аднаўленнем праваслаўнай мітраполіі і прызначэннем на пасады праваслаўных епіскапаў Канстанцінопальскім патрыярхам без дазволу караля Рэчы Паспалітай. Сутнасць палемікі акрэслівалі рознагалосці ў вызначэнні права прызначэння праваслаўных іерархаў у Рэчы Паспалітай. На думку Полацкага архіепіскапа, «духоўны сан, згодна з царкоўным і свецкім правам, можа быць атрыманы толькі з рук Канстанцінопальскага патрыярха». Гэта пацвярджаецца Прывілеямі 1600, 1607 і 1609 гг., сеймавай Канстытуцыяй 1607 г. і трыбунальскімі дэкрэтамі 1605 і 1609 гг., царкоўнымі пастановамі: 6-м канонам Першага Сусветнага сабору, 2-м і 4-м канонамі Другога сабору, 8-м канонам Трэцяга сабору, 28-м канонам Чацвёртага сабору. М. Сматрыцкі распавядаў аб духоўным праве канстанцінопальскіх патрыярхаў на вялікакняжацкія землі, аб прыняцці русінамі хрысціянства з Усходу. «Што да Літвы, дык няма аніякага сумневу: напачатку Хрыстова вера была тут прынятая з Усходу. Першая жонка літоўскага князя Альгерда Ульяна (дачка віцебскага князя) і другая Марыя (дачка цвярскага князя) належалі да праваслаўнага веравызнання. Пад іх уплывам і Альгерд схіліўся да Праваслаўя. У Віцебску ён змураваў дзве багатыя бажніцы: адну ў Ніжнім замку, а другую за Ручаём. Дзяцей, якіх меў ад Ульяны і Марыі, Альгерд ахрысціў паводле праваслаўнага абраду». Сматрыцкі сцвярджаў, што ў Каталіцкім касцёле біскупы прызначаюцца без манархавай згоды. Гэты тэзіс і публікацыя некаторых лістоў караля Жыгімонта III Вазы і сенатара Станіслава Жалкоўскага, кароннага канцлера і гетмана, да Іерусалімскага патрыярха Феафана («таго грэчына – здрайцы»), а таксама абвінавачанні манарха ў парушэнні законаў сталі аб'ектам вострай крытыкі. Публікацыю ў «Верыфікацыі нявіннасці» Пратэстацыі Іова Барэцкага, дзе гучаў заклік да бунту, змагання са зброяй у руках «за веру бацькоў» і ўласныя заклікі М. Сматрыцкага да запарожскіх казакоў, людзей рыцарскага стану абараняць праваслаўе, апаненты расцанілі як «найвялікшае дзяржаўнае злачынства» [3].

У адказ на працу Сматрыцкага ўніяцкі мітрапаліт І. Вельямін-Руцкі выступіў з трактатам «Падвойная віна» (1621 г.). М. Сматрыцкі ў сваю чаргу неадкладна надрукаваў «Абарону Верыфікацыі» (1621 г.), дзе падкрэсліваў шкоднасць міжканфесійных канфліктаў, якія «спрычыняюцца да глыбокага заняпаду нашага слаўтага народа» [4]. І. Вельямін-Руцкі ў тым жа годзе выдаў «Экзамен Абароны» (1621 г.).

Супраць трактатаў Сматрыцкага выступілі аўтары «Ліста да законнікаў манастыра Святога Духа» браслаўскі стараста і вышэйшы пісар Януш Скумін-Тышкевіч, слонімскі падкаморы Мікалай Трызна, пан Адам Храптовіч, слонімскі харужы Юры Мялешка. Яны пагражалі публіцысту прыцягнуць яго да суда за абразу духоўных Айцоў уніяцкай царквы і шляхты, якая прымала ўніяцтва не для новых прывілеяў і не за веру, а за службу Айчыне. На іх думку, учынкi царкоўнікаў і шляхты «не належаць да тваёй дурной чарнецкай прэзюмпцыі». Таксама абвінавачвалі Сматрыцкага і яго паплечнікаў у «празе духоўных сталіц», чым тлумачыцца «самачыннае» абвяшчэнне сябе духоўнымі пастырамі [5, с. 322].

У адказ на працу І. Вельяміна-Руцкага «Экзамен Абароны» ў 1622 г. у Вільні выйшаў твор «Апендыкс на Экзамен Абароны Верыфікацыі», у якім М. Сматрыцкі абараняў праваслаўную царкву ад націску ўніятаў: «Вы нашу святую, старажытную веру з грудзей вырываеце! Мандатамі, баніцыямі, інквізіцыямі, камісіямі ды дэкрэтамi задворнымi малага кола тэрарызуеце нас, няславіце і ганьбіце... Гвалтам пазбаўляеце нас права вольна здзяйсняць набажэнства, зачыняеце цэрквы, хапаеце прэсвітараў ды без усялякіх падстаў пазбаўляеце духоўных пасадаў». Пісьменнік вызначаў неабходнасць захавання юліянскага календара, падкрэсліваў правамоцнасць незалежных ад Рыма патрыярхаў і законнасць дзейнасці Віленскага праваслаўнага брацтва па заснаванні школ, шпітальяў і друкарняў [5, с. 321]. Працягам антыўніяцкіх настрояў М. Сматрыцкага стаў «Эленхус», дзе ён абвінавачваў уніятаў у распальванні сацыяльнай напружанасці – «нацкоўваюць падданных на паноў, а паноў на падданных» і «абвастраюць сэрцы ўсіх жыхароў Вялікага Княства», праваслаўныя вымушаны абараняцца і іх ваяўнічыя паводзіны тлумачацца абвінавачаннямі ў «здрядзе і схізме» [5, с. 323.]. Супраць яго негатыўных ацэнак уніяцтва выступіў у 1622 г. Анастасій Сялява ў творы «Антыэленхус».

У сваіх працах Мялецкі Сматрыцкі палемізуе не толькі на багаслоўскія тэмы, але і абмяркоўвае філасофскія і грамадска-палітычныя пытанні. У гэтым сэнсе лепшымі ўзорамі публіцыстыкі Сматрыцкага-праваслаўнага лічацца «Юстыфікацыя нявіннасці» (адрасаваная Жыгімонту III Вазе і надрукаваная 6 снежня 1622 г.) і «Суплікацыя» (зварот да Сената і паслоў Вальнага сейма ў 1623 г.).

Так, у «Юстыфікацыі нявіннасці» М. Сматрыцкі сцвярджае, што адна з галоўных каштоўнасцей чалавека – свабода і ў тым ліку свабода выбару канфесійнай прыналежнасці: «Салодкая, вельмі салодкая Воля! Дзеля яе можна ахвяравацца не толькі маёмасцю, але і самім жыццём!.. Воля – гэта жыццё паводле агульнапрынятых законаў, а не паводле капрызаў валадароў», з-за чаго адбываецца нясправядлівасць – страта праваслаўнымі «адвечных правоў, свабод і вольнасцей» [6, с. 514]. Сваю думку мысліцель падмацоўвае цытатамі старажытнагрэчаскіх філосафаў – Дыягена, Плутарха і інш. Парушэнне законаў можа прывесці да разладу ў дзяржаве: «Дзе фундамент бурыцца, там і сцены мусяць упасці» [6, с. 523]. Праваслаўныя страцілі магчымасць мець сваіх духоўных пастыраў, таму пасвячэнне патрыярхам на духоўныя пасады адбылося без згоды манарха, але гэта нельга расцэнваць як абразу каралю, бо «патрыярх не меў ні ў думках, ні на сэрцы, каб нейкім чынам зняважыць Жыгімонтаву ўладу», і іерархі не шукалі карысці, а «дбалі пра вечныя рэчы» [6, с. 522].

У «Суплікацыі» парушэннем закону М. Сматрыцкі назваў абвінавачанні праваслаўнага святарства ў падбухторванні казацтва да супраціву і Іерусалімскага патрыярха Феафана ў дзейнасці на карысць турэцкіх улад, а таксама загад Жыгімонта III Вазы аб яго арышце. Заклікаў шляхту не парушаць закон і «працягнуць руку дапамогі пакрыўджаным і зганьбаваным» праваслаўным вернікам, якім ніколі не забаранялася мець сваіх іерархаў, падпарадкаваных Канстанцінопалю, а вялікія князі і каралі – Казімір, Ян Альбрэхт, Аляксандр, Жыгімонт I Стары, Жыгімонт II Аўгуст, Генрых Валуа і Стэфан Баторый – цанілі і адзначалі заслугі праваслаўных дзеячаў перад дзяржавай.

У пачатку 1620-х гг. склаліся новыя грамадска-палітычныя ўмовы: нарастанне сацыяльных супярэчнасцей і паглыбленне крызісу праваслаўнай царквы, наступ Кантррэфармацыі, курс на замірэне канфесій, рэформы ўніяцкай царквы І. Вельямін-Руцкім, і яго спробы схіліць да супрацоўніцтва вядучых дзеячаў праваслаўя, якія вызначылі прызнанне уніі часткай праваслаўнага святарства (Касіян Саковіч, К. Транквіліён-Стаўравецкі і інш.). Сярод іх быў і М. Сматрыцкі, які ў больш позніх сваіх творах – «Апалогіі» (1628 г.), «Аб шасці ад розненнях у вучэнні Усходняй і Заходняй царкваў» (1628 г.) і «Катэхізісе» (каля 1628 г.) выклаў тэалагічныя асновы царкоўнай еднасці і пераконваў праваслаўных прыняць унію і адшукаць агульны мір.

М. Сматрыцкі пасля падарожжа па святых мясцінах Бліжняга Усходу, у тым ліку і ў Канстанцінопаль, ператварыўся ў абаронцу ўніі, папличніка і сябра Вельяміна-Руцкага, падтрымаў яго ідэю стварэння ўласнай Патрыярхіі: «Каб яна была ўфундаваная ў нашых краях накшталт Маскоўскай, і мы не ехалі кожны раз некуды за дабраславеннем» і аб'ядноўвала хрысціянскіх вернікаў Вялікага Княства Літоўскага [6, с. 513–514]. 21 жніўня 1627 г. М. Сматрыцкі адкрыта заявіў аб сабе як уніят, калі звярнуўся з «Лістом да Канстанцінопальскага патрыярха», у якім заклікаў яго садзейнічаць аб'яднанню вернікаў усходняга абраду Вялікага Княства Літоўскага [7].

Пасля публікацый 1627–1629 гг. на М. Сматрыцкага абрынуліся шматлікія паклёпы і абвінавачанні ў здрадзе. Погляды Сматрыцкага ў гэты час амаль радыкальна змяніліся. Калі ў творах у абарону праваслаўя ён выступаў за мірнае суіснаванне канфесій і народаў у адной дзяржаве, даказваючы пераемнасць праваслаўнай культуры ад грэчаскай, то Сматрыцкі – ўніят лічыў, што неабходна накіраваць праваслаўных на шлях сілай: «Язвы нашага народа такой уласцівасці, што, калі не ўжывеш сіл жалеза для ачышчэння іх, ён ніколі не ачуняе і, распалены пякельным агнём, будзе з дня на дзень чэзнуць болей і болей і, нарэшце, зусім загіне» [8, с. 88]. Ён сцвярджаў, што міжканфесійная барацьба вядзе да разладу ў дзяржаве, аднак сродкі вырашэння гэтай праблемы для Сматрыцкага-праваслаўнага і Сматрыцкага-ўніяцкага розныя. У першым выпадку ён выступаў за міжканфесійны мір шляхам гарантавання праваслаўным свабоды веравызнання, у другім – за адзіную царкву, для стварэння якой трэба прымяніць усе магчымыя сродкі, у тым ліку і прымусовыя.

У трактате «Парэнезіс» М. Сматрыцкі даказваў, што праваслаўе – вера халопская, безнадзейная, а праваслаўная царква не мае добрай адукацыі і царкоўнага парадку. Падтрымаў праект стварэння аўтакефальнай уніяцкай царквы і ідэю царкоўнага адзінства, якую ён разглядаў як адзін з асноўных фактараў захавання самастойнасці дзяржавы. Удакладніў думку былых праціўнікаў, уніяцкіх палемістаў Л. Крэўзы і А. Сялявы, аб тым, што хрышчэнне Русі адбылося ў час адзінства Царквы, адпаведна царкоўнае адзінства з'яўляецца старажытным і гістарычна абумоўленым, а гісторыя Праваслаўнай царквы ў ВКЛ – імкненне да еднасці царквы. Першым этапам хрысціянізацыі, на думку Сматрыцкага, было хрышчэнне Русі Галіцкай у 872 г. патрыярхам Ігнаціем, які быў у адзінстве з Рымскім папам. Другі этап – хрышчэнне Русі Кіеўскай у 980 г. і ўзвядзенне на кіеўскі пасада мітрапаліта Іларыёна без санкцыі патрыярха. Першай спробай выйсці з-пад юрысдыкцыі Канстанцінопальскага патрыярха стала пасвячэнне мітрапаліта Клімента (1046 г.). Князь Вітаўт таксама імкнуўся да стварэння аўтакефаліі і з гэтай мэтай стварыў Кіеўскую мітраполію. Доказамі імкнення да уніі былі пасвячэнне папам Кіеўскага мітрапаліта Грыгорыя Балгарына (1458 г.), пасланне Кіеўскага мітрапаліта Місаіла Папе Сіксту IV (1476 г.), прызначэнне без згоды патрыярха мітрапалітам Макарыя (1595 г.). М. Сматрыцкі падкрэсліваў, што размова ідзе пра аб'яднанне канфесій, а не знішчэнне адной з іх [5, с. 274].

Такім чынам, багаслоўскія спрэчкі аб ісцінасці той ці іншай рэлігіі выйшлі за межы тэалогіі і прывялі да дыскусіі аб грамадзянскай выгодзе і праблемах міжнацыянальных зносін унутры адной дзяржавы, міждзяржаўных і ўнутрыдзяржаўных адносін, што знайшло адлюстраванне ў ідэі царкоўнай еднасці (ідэі манацаркоўнай дзяржавы, незалежнай ад знешніх абставін, у дадзеным выпадку – Маскоўскай дзяржавы і Турцыі), адпаведна ў абмеркаванні стварэння аўтакефальнай уніяцкай царквы, паўнамоцтваў царкоўнай і свецкай улады, суадносін паняццяў «суверэнітэт» і «нацыянальныя» традыцыі, грамадзянскае права і права народаў. Аднак папличнікі Іосіф Вельямін-Руцкі і Мялецій Сматрыцкі глядзелі па-рознаму на прыкметы народнасці і адпаведна на дзяржаўнае будаўніцтва. На думку ўніяцкага мітрапаліта,

атрыбутамі народнасці з'яўляецца палітычная, этнічная, культурная і рэлігійная агульнасць для ліцвінаў. Ён меркаваў, што змена веравызнання не будзе хваравітая, таму што ўсе абрады і мова застануцца старымі, а ўнія – гэта вяртанне да «праўдзівая народнай рэлігіі» [10, с. 454–461].

У той жа час Сматрыцкі вызначаў у паняцці «народнасць» пераменную і нязменную часткі. Ён выкарыстоўваў паняцці «старое» (праваслаўныя традыцыі і звычаі народа, эстэтычныя і маральныя нормы, якія не адпавядаюць новым умовам жыцця і шкодзяць будучыні) і «новае» (пануючае становішча Каталіцкай і Уніяцкай царквы, замацаванае дзяржаўным правам, вера і культура якіх значна вышэйшыя, таму неабходна адмовіцца ад «старога» на карысць «новага». Дзяржава можа змяняць заканадаўства, уводзіць новыя правілы і змяняць звычкі народаў [5, с. 274], [11]. Разважанні пісьменніка выйшлі за рамкі канцэпцыі адзінства і набылі свецкі, дакладней, культурна-палітычны характар, паклалі пачатак сучасным ідэям экуменізму.

Такім чынам, палемічныя творы М. Сматрыцкага выходзяць за межы тэалагічных дыскусій, адлюстроўваюць умовы міжканфесійнай барацьбы ў Рэчы Паспалітай, вызначаюць грамадскія і сацыяльна-палітычныя супярэчнасці. Творчасць знакамітага палеміста падзяляецца на два перыяды: праваслаўны і уніяцкі. Да сярэдзіны 1620-х гг. галоўнай тэмай твораў пісьменніка было абгрунтаванне старажытнасці і ісціннасці праваслаўнай веры, неабходнасці захавання свабоды веравызнання і сацыяльнай стабільнасці, аднаўлення праваслаўнай іерархіі. М. Сматрыцкі-ўніят далучаецца да ідэі царкоўнай еднасці і монацаркоўнай дзяржавы, стварэння аўтакефальнай уніяцкай царквы, вызначэння паўнамоцтваў царкоўнай і свецкай улады як сродкаў вырашэння ўнутры-і знешнепалітычных праблем дзяржавы.

Літаратура

1. Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры / склад. А.Ф. Коршунаў; пераклад А.Ф. Коршунаў. – Мінск, 1959. – С. 268–269.
2. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / Ю. Бохан, В. Голубеў, У. Емельянчык [і інш.]; рэдкал. : М. Касцюк [і інш.]. – Мн.: Экаперспектыва, 2004. – Т. 3 : Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII–XVIII стст.) – 344 с.
3. Смотрицкий, М. *Verificatia niewinności* / М. Смотрицкий // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов. – Киев : Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1887. – Ч. 1, т. 7. – С. 279–344.
4. Смотрицкий, М. *Obrona Verificasey* / М. Смотрицкий // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов. – Киев : Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1887. – Ч. 1, т. 7. – С. 345–442.
5. Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі. у 6 т. ; Т. 3 : Рэфармацыя. Контррэфармацыя. Барока / аўтары тома : В.Б. Евароўскі [і інш.]; рэдкал. тома : В.Б. Евароўскі [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т філасофіі. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – 615 с.
6. Smotrzycki, M. *Justificacia niewinności*. Wilnia, 1622 / М. Smotrzycki // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. – Киев, 1887. – Ч. 1, т. 7. – С. 511–532.
7. Смотрицкий, М. Письмо Патриарху К. Лукарису от 21.08.1627 г. / М. Смотрицкий // Кирилло-Мефодиевский сборник. – Leipzig; Paris, 1863. – Вып. 1.
8. Акты, относящиеся к истории Западной России, собр. и изд. археогр. Коммиссиею: в 5 т. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1846–1853. – Т. 4 : 1588–1632. – 1851. – 574 с.
9. Смотрицкий, М. Апология моему странствованию на Восток. Сочинение Мелетия Смотрицкого, архиепископа полоцкого, епископа витебского и мстиславского, архимандрита виленского и дерманского / М. Смотрицкий // Кирилло-Мефодиевский сборник. – Leipzig; Paris, 1863. – Вып. 1. – С. i–Ixi, 1–151.
10. «Sowita wina», сочинение, изданное латино-униатами в 1621 г. // Архив Юго-Западной России. – Киев : Лито-тип. Акц. Об. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1887. – Ч. I, т. VII. – С. 443–510.
11. Smotrycki, M. *Elenchus piśm uszczupliwych, przez zakonniki zgromadzenia Wileńskiego Św. Тройце wydanych (...)* w Wilnie r. P. 1622 / М. Smotrycki // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов: в 8 ч. – Киев : Унив. тип., 1859–1914. – Т. 8., ч. 1, вып. 1 : Памятники литературной полемики православных с протестантами и латино-униатами в Югозападной Руси за XVI и XVII стол. – 1914. – С. 597–673.